

ЕКОНОМІКА

Ігор Верба, Марія Кармазіна

●

ПИТАННЯ ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ УКРАЇНЦІВ У НАЦІОНАЛЬНІЙ ПОЛІТИЧНІЙ ДУМЦІ (КІНЕЦЬ ХІХ — ПЕРША ЧВЕРТЬ ХХ СТ.)

Кінець ХІХ ст. — час інтенсифікації політичних, соціально-економічних, культурних процесів в розінтегрованій по двох імперіях — Російській й Австро-Угорській — українській спільноті. Цьому сприяло зокрема формування інтелігенції як окремої, з власного специфікою і політичними інтересами суспільної верстви. Подолавши етап українофільства (народолюбства), вона почала означати свою тожсамість як власне українську (на противагу малоросійській, великоросійській, польській), тим самим повернувшись обличчям до «темних», «недержавних» людей¹ — українських етнічних мас.

Перебираючи на себе функції духовно-політичного провідника нації, інтелігенція вдалась, щонайперше, до формулювання її потреб, чи не найнагальнішою серед яких була проголошена потреба економічного розвитку.

Подібне домагання мало під собою реальні підстави. До реформи 1861 р. більшість українського населення була прикріпленою до землі, а подекуди і після неї, що заважало формуванню ринку вільної робочої сили. Як наслідок — промислове виробництво розвивалось слабо. Після реформи економічний розвиток пішов швидше. У 60—80-х рр. в Україні завершився промисловий переворот. Однак процеси індустріалізації, як і урбанізації, мало торкнулись власне українців, більшість з яких під владою Росії залишались селянами.

У селі проживала і переважна більшість українців Закарпаття, Буковини, Галичини. Стосовно Галичини додамо і те, що до часу розпаду Габсбурзької імперії вона залишалась найвідсталішою її частиною: без індустрії, з мізерною кількістю сільськогосподарських угідь.

У своєму баченні шляхів, мети економічного розвитку нації інтелектуальна еліта не була єдиною, що обумовлювалося її прихильністю до різних політичних ідеалів (іншими словами — певною ідеологічною заангажованістю). Тож, передовсім, спробуєм з'ясувати, як ці останні впливали на, так би мовити, «економічний вибір».

Мислення, прагнення однієї частини інтелігенції були підпорядковані соціалістичній ідеї в її російському варіанті. М. Драгоманов — представник української політичної думки, — характеризує сво-

го часу наслідки зваблення російських інтелектуальних верств соціалістичними гаслами, вказував, що в Росії «усі нові думки громадські беруться більш з європейських книг, ніж ростуть із власного життя, й раніше, ніж життя дає нам ґрунт».² Однією з таких дочасних ідей, яка й заповонила думки і душі російських соціалістів, була ідея боротьби раніше, ніж та «буржуазія» «склалась» у Росії.³

Свої голоси до вимог соціалістів-великоросів долучали й ті численні українці, які, не розуміючи «як слід великої ваги своєї національної справи»,⁴ сповідували інтернаціоналістські ідеали, а тому не уявляли майбутнього України інакше, як у політичній і, відповідно, економічній злуці з Росією.

Наслідком «запаморочення найліпших одиниць» українства (С. Рудницький) було те, що вони виступили проти капіталізму і буржуазії, за експропріацію її багатств на користь робітничо-селянських мас. З новою силою подібні гасла зазвучали з поширенням ленінізму і розвитком більшовизму. Так, наприклад, у програмі Української соціал-демократичної партії (1905) констатувалось, що «все збільшується кількість пролетарів, все зростає армія зайвих робітників, все гостріше робиться протилежність між експлуататорами і експлуатованими, все більш жорстокою класова боротьба між буржуазією і пролетаріатом, — то боротьба, котра поділяє сучасне громадянство на два ворожих військових табори, яка є загальною ознакою всіх промислових країн».⁵ У відповідності з цим висувалось завдання «перетворення приватної власності на засоби продукції — землі, копальні і рудники, сировину, машини і засоби комунікації, — в громадську власність, і перетворення товарної продукції в соціалістичну продукцію...».⁶

Інша частина українських інтелектуалів, хоч і поділяла соціалістичні гасла, та на чільне місце ставила інтереси національні, а тому й на економічні проблеми дивилась під іншим кутом зору. Так, для Ю. Бачинського було зрозумілим, що розвій економічного життя українців потребує створення самостійної української держави. «Політична самостійність України, — писав він, — то *conditio sine qua non* єї економічного і культурного розитку, умова взагалі можливості єї існування...». Прикметно, що Ю. Бачинський був переконаний у тому, що за самостійну державність передусім буде боротись українська «буржуазія», адже її девіз — «Україна — для себе». Проте не буржуазія пануватиме у цій Україні: після завоювання нею політичної самостійності за «своє діло» візьметься українська соціал-демократія.⁷ А далі знову ж таки земля — селянам, фабрики — робітникам тощо. Отже, українці в майбутньому, як здавалось Ю. Бачинському, — самостійна, із зредукованою соціальною структурою (тобто структурно неповна) державна нація, економічне життя якої базуватиметься на праці і в інтересах лише робітників і селян.

Зауважимо, що не лише марксист Ю. Бачинський, чи, наприклад, соціаліст-революціонер М. Залізник омріявали самостійну Україну як державу робітників і селян, але й у програмі націоналістичної Української народної партії твердилось, що Україна від Сяну до Кавказу має бути державою «українців-робітників» і «українців-хліборобів».⁸ (Звернімо увагу на те, що подібна філіація ідей в цілому була характерною рисою політичного мислення українських інтелектуалів: ліберально-демократична ідея була підпорядкована соціальній та націоналістичній з ідеями національного визволення власного народу; український націоналізм був своєрідною сумішшю власне націоналістичних і ліберально-демократичних ідей. Відчутним був вплив на нього і соціалістичних парадигм (умовисновок Л. Українки про те, що соціалізм —

«надто універсальне вчення для того, щоб українська нація могла б обійтись без нього», був небезпідставним⁹). У сфері економічної думки (як і політичної) філіація ідей проявлялась особливо рельєфно.

Однак вже у 1912 р. М. Махновський (автор програми УНП) у одній із редакційних статей «Снопа» напише: «Українці повинні пам'ятати, що сучасна нація складається з багатьох шарів громадянства. Коли ми хочемо, щоб українці були нацією в новочасному розумінні слова, ми повинні мати національну, патріотичну, ліберальну, маючу буржуазію...».¹⁰ Як бачимо, націоналісти-самостійники уявляли Україну державою із повного соціальною структурою, як структурно плюралістичне суспільство. М. Махновський одним з перших в українському суспільстві — поруч з О. Барвінським, І. Франком — збагнув важливість витворення повноцінної нації, яка буде здатного самостійно влаштувати своє державне життя. І. Франко ж завданням бачив саме те, щоб «ми з-посеред своєї нації витворювали всі ті стани і верстви, що відповідають певним функціям народного життя» і не допускали, щоб ті функції серед «нашого народного тіла» виконували люди «чужих народностей нам на шкоду».¹¹

Таким чином, існувало два погляди на політичне, а відтак і економічне майбутнє українців. **Перший:** Україна мислилась як політична і економічна складова («край» чи — найбільше — автономія) Російської держави. **Другий:** Україна бачилась самостійним державним організмом із самодостатньою економікою. В свою чергу, одним самостійна держава уявлялась політично і економічно можливою лише для робітників і селян; іншим — для всіх тих, хто спроможеться забезпечити її самостійне державне і економічне існування.

Чи потрібним є ось таке з'ясування політичних ідеалів, сповідуваних провідними представниками української спільноти, а чи, можливо, варто від них абстрагуватись в даному дослідженні? Схиляємось до думки, що обраний шлях аналізу правомірний і не лише тому, що економіка і політика є взаємообумовлюючими, взаємозв'язаними, а й тому — і на цьому наголосимо особливо, — що характерною рисою розвитку нації того періоду (як й інших недержавних націй) було те, що будь-які смисложиттєві питання її буття порушувались лише невеликою частиною інтелектуалів, на плечі яких лягало завдання не лише постановки самих питань, але й їхня подальша розробка і культивування в масах. За освітою вони були істориками, правниками, географами тощо (але, на жаль, не економістами). Торкаючись проблеми економічного розвитку українців, вони обґрунтовували свої твердження, відштовхуючись не від спеціальних знань, а посилаючись на безперечні, з їхньої точки зору, політичні ідеали, тобто спочатку обирали між соціалізмом і націоналізмом (двома найпоширенішими наприкінці ХІХ на початку ХХ ст ідейними напрямками політичної думки), а потім вже з допомогою їх основоположних постулатів намагались тлумачити питання економічного розвитку нації.

Одним із результатів такого стану явища було те, що оригінальної української економічної думки на межі століть не існувало. І політичні, і економічні, і культурні прагнення українства концентрувались у словах, висловлених ще Т. Шевченком, які так чи інакше повторювались в подальшому представниками української еліти, починаючи від М. Драгоманова і закінчуючи М. Грушевським та С. Рудницьким: «Тільки в своїй хаті своя правда і сила, і воля».¹²

Такий висновок, проте, все ж дозволяє нам розглядати в межах української економічної думки (а не лише російської, як то було узвичаєно в радянський час) спадщину Михайла Івановича Туган-Барановського — представника українських політичних лібералів — «общеросів», які мислили категоріями загальноросійськими, розглядаючи різноас-

пектне «українське питання» лише у зв'язку із загальноросійським контекстом.

М. Туган-Барановському загальноросійська перспектива бачилась соціалістичною, адже вчений був переконаний, що соціалізм — надісторичний «загальнообов'язковий ідеал» людства.¹³ Висвітленню засад соціалістичної державності і, зокрема, питанню її економічного, господарського устрою Туган-Барановський присвятив ряд праць, серед яких виділимо такі, як «Теоретические основы марксизма» (1905), «Современный социализм в своем историческом развитии» (1906), «Общественно-экономические идеалы нашего времени» (1913), «Социализм как положительное учение» (1917).

Моделюючи соціалістичний економічний механізм, М. Туган-Барановський вдався до створення класифікації соціалістичних систем. Він виділив соціалізм, у вузькому значенні слова, і комунізм, зауваживши, що там, де присутня категорія особистого доходу, маємо справу з соціалістичною системою, а де цієї категорії немає, там перед нами комунізм. У свою чергу, у соціалізмі і комунізмі виділив кілька підсистем: державний, синдикальний, комунальний, анархічний соціалізм і державний, комунальний, анархічний комунізм, поклавши в основу поділу «більшу чи меншу централізацію господарчого ладу, підпорядкування частин цілому».¹⁴

Найбільше співчуття у вченого, за його власним зізнанням, викликав державний соціалізм, при якому централізація досягала б свого найбільшого виразу: все суспільне господарство зосереджувалося б безпосередньо в руках держави. Держава володіла б усіма засобами виробництва і продуктами суспільної праці до переходу останніх до індивідуального споживання.¹⁵ У широких рамках держави вчений бачив можливим розв'язання «соціалістичної проблеми»: при планомірній організації господарства всього великого цілого — держави — продуктивність суспільної праці могла б бути піднята до такого рівня, який абсолютно недосяжний при організації господарства лише всередині невеликої общини чи виробничої асоціації.

Однак державна централізація містила в собі небезпеку, оскільки, розвиваючись, вона загрожувала б свободі окремих осіб, як стверджував вчений. Але ж як ліберал, М. Туган-Барановський дорожив свободою людської особистості (власне тією цінністю, яка для лібералів усіх часів була незаперечною), а тому замислювався над поєднанням неподданого: свободи особи і централізму (як економічного, так і в цілому державного).

Роздумуючи, сумніваючись, шукаючи, вчений все ж схилився до висновку, що державна централізація управління громадським господарством не повинна відкидатись, державний соціалізм не повинен поступитись іншим системам, які припускали б більшу свободу особистої ініціативи, що планомірність суспільного цілого є такою суттєвою вигодою, заради якої доведеться миритися і з обмеженням свободи особистості.¹⁶

Однак, не спиняючись на цьому, М. Туган-Барановський прагнув усе ж шукати компромісів і, слід відзначити, знаходив їх. Зокрема — у доповненні «централістичної» системи системами «федералістичними».

Погляди вченого на федералізм не були сталими, а змінювались. У книжці «Общественно-экономические идеалы» він намагався довести, що федералізм веде до знищення держави — єдиної форми, в якій можливе досягнення незаперечної цінності,⁷ яким був для нього «загальнообов'язковий» соціалістичний ідеал, а тому він не є бажаним.

Федералізм відкидався М. Туган-Барановським і з інших мотивів. Вважаючи, що з тріади «свобода, рівність, братство» ідейним корінням сучасного йому соціалізму є другий принцип — принцип рівності, вчений, йдучи за В. Томпсоном, твердив, що федералізм порушить його. Наслідком цього умовиводу було те, що М. Туган-Барановський прийшов до заперечення «федералістичного» соціалізму в його «чистому вигляді».

Разом з тим у працях «Современный социализм» и «Общественно-экономические идеалы» ми зустрічаємо такий дивний термін, як «федералістичний централізм». У цьому словосполученні первинним для М. Туган-Барановського був, безперечно, «централізм». Але, розуміючи, що «централістичний соціалізм» ховає у собі небезпеку деспотизму більшості над меншістю, він, так би мовити, «пом'якшує» його зміст, додаючи федералістичний елемент, котрий мав стати противагою цій небезпеці. У праці «Социализм как положительное учение» ми вже не зустрічаємо поняття «федералістичний соціалізм». Натомість — «федералістичні системи», які розглядались як противаги, що послабляли примус «централістичного соціалізму».

Цією противагою повинні були стати органи місцевого самоуправління — публічні корпорації, що самоуправляються — муніципалітети. «Муніципальний соціалізм» повинен був іти поруч із «державним соціалізмом». Муніципалітети утворювали б певну ієрархію, починаючи від тих, котрі охоплюють обширні райони і значні групи населення, аж до найдрібніших, які охоплювали б кілька сот сімей. Усі господарські завдання розподілялися б між державою і муніципалітетами. При цьому центральна державна влада брала б на себе лише те, що явно не під силу муніципалітету.¹⁸

На перший погляд, такий захід, дійсно, забезпечив би послаблення тиску централізованої держави на особистість та її ініціативи (у тому числі й економічні). Та далі М. Туган-Барановський знову схиляється до тези, що за державою повинна залишитись загальна спостерігаюча, спрямовуюча і регулятивна влада. Але оскільки і держава, і муніципалітети — органи «примусової влади», то висновок, до якого прийшов вчений, зводиться до того, що і у демократично організованій державі неможливо ліквідувати елемент примусу.

У подальших пошуках противаг централістичному соціалізму М. Туган-Барановський звертає увагу на «синдикальний соціалізм». Зокрема, на такий його елемент, як система так званого трудового «копартнершіпа», що забезпечує робітникам безпосередню участь в управлінні фабрикою. Відшукує раціональні зерна і у системі «анархічного соціалізму», з якого до свого проекту соціалістичної держави вважав за можливе включити інститут трудових кооперативів, діяльність яких домогла б запобігти пригніченню особистості.¹⁹

У «комунальному соціалізмі» для М. Туган-Барановського привабливою була сільськогосподарська община. Та і над общиною, і над кооперативом він ставив соціалістичну державу — володаря і верховного розпорядника всіх суспільних засобів виробництва.

Кінцевий варіант соціалістичного суспільства, яким воно уявлялось М. Туган-Барановському, мав являти собою «складну господарську систему, побудовану на різних принципах», мета якої — примирення двох протилежних начал — свободи особистості і панування держави.

Однак не для всіх всевладна соціалістична держава була такою принадною, як для М. Туган-Барановського. Для іншого ліберала — Максима Ковалевського держава, провідним принципом функціонування якої був принцип необмеженої влади («поліцейська держава»), була однозначно неприйнятною, що й, зокрема, відбилось у його праці «Общее учение о государстве».²⁰

Неприйнятною була така держава і для націоналіста І. Франка (а саме носієм націоналістичного світогляду був письменник на зламі століть). Обґрунтовуючи можливість її — «народної держави», як означував Ф. Енгельс — «пришестя», І. Франко зазначав, що вона запанувала б безмежно над життям громадян від коліски до гробової дошки. Повністю взявши під контроль економічну сферу, держава визначала б скільки і чого треба виробляти, скільки людини потрібно хліба, скільки їй працювати, а скільки відпочивати. Держава б визначала роботу і платню за неї, заохочувала б, відзначала б, на старість чи в разі захворювання давала б «ласкавий хліб». Життя в такій «народній державі» було б «правильне, рівне, як добре заведений годинник», але вона лягала б страшенним тягарем на кожну окрему людину і, врешті-решт, стала б величезною «народною тюрмою».²¹

Таким чином, не вникаючи в подробиці облаштування економічної сфери, І. Франко (як і М. Ковалевський) однозначно виступив проти держави, яка б вважала можливим і необхідним втручання у все і вся (у тому числі й економіку) з метою опікування індивіда, прикриваючись машкарою діяльності «для народу», але все ж «без участі народу».²² Тож такий погляд на роль інституту держави в управлінні економікою був полярним попередньому, для прибічників якого (як, приміром, для М. Туган-Барановського) припустимим і навіть бажаним було якнайширше втручання держави у всі сфери життя суспільства. У тому числі і в економічну галузь.

Хоча захисники національних інтересів українства не сприймали ідеї всевладної держави (чи, вживаючи сучасну термінологію, тотальної держави), проте ними не відкидалась сама необхідність її створення як спілки — скористаємось висловом М. Драгоманова — для «оборони себе од чужих».²³ З-поміж іншого — оборони економічних національних інтересів.

Щонайперше, ці інтереси були пов'язані із збереженням ресурсів краю. Останні витрачалися не на потреби власне українців, а в інтересах імперського центру, стосовно чого М. Грушевський зауважував, що «платити пропорціонально більше за інші краї до державного скарбу, так як Україна платить на загальноімперські потреби непропорціонально високо до своєї людності, значить давати не одноразову, а постійну, хронічну контрибуцію проти своєї волі і бажання».²⁴

«Чужинці» даремно промарнували природні багатства України, вели «страшну грабіжну господарку», що призводило, як відзначав С. Рудницький, до нищення лісів. Наслідком же порушення природного балансу було «руйнування» природи — «маловіддя жерел і рік, то знов повені, зріст балок, яловіння землі».²⁵

Розвиток української промисловості гальмувався внаслідок низького ступеня розвинутості інфраструктури. М. Порш твердив, що влада буде нові дороги так, щоб вони передусім обслуговували центр. У центрі організовувались потужні кредитні установи, що сприяло припливу капіталів і, як результат, розвитку промисловості.²⁶

Разом з тим уряд проводив несприятливу політику, внаслідок якої перевезення хліба до чорноморських та азовських портів обходилося значно дорожче, ніж аналогічні перевезення до балтійських. Це, в свою чергу, збільшувало вартість українського хліба і гальмувало його збут. До того ж зовнішньоекономічні заходи уряду призводили до того, що іноземці накладали велике мито на сільськогосподарську продукцію з українських земель.²⁷

Негативно на українську економіку впливали й неконтрольовані міграційні процеси, результатом яких було те, що у Галичині українські землі були заселені поляками, український же елемент протягом XVII—

XIX ст. був «вишнугий з міст чужинцями». На Правобережній Україні — аналогічні процеси. Міста займали поляки разом з німцями і росіянами. На Лівобережжі в містах переважав «руський елемент». Еміграція великоросів на Україну, «ведена стихійно силою шукання ліпшого життя», щоразу збільшувалась, забираючи «вигідні» професії, промисли. За урядовцями сунули на Україну купці, промисловці і — нарешті — робочий люд, котрий витискував українців. А тим часом перенаселення українського села, переповнення його робочою силою підштовхували селян до еміграції, бо ж «село їх прогнало, а місто не приймає». У зв'язку з цим інтелігенція висловлювала побоювання, що в разі, коли нечисленний український пролетаріат не встигне організуватись швидше, ніж робітники «чужих народів» — росіян, поляків, німців, то робітник-українець буде зіпхнутий у ряди «вовчого пролетаріату», який з голуду схильний до злочинів і 3/4 свого життя сидить у тюрмі.²⁸

Вихід з такого стану бачився один — утворення самостійної держави, сепаратизм «від ганебної смерти в петлі всеросійської шибениці» (В. Винниченко).

Противники соціалістичного господарчого устрою мислили «майбутню Вільну хліборобську Україну, як край, високо розвиненого, інтенсивного фермерського сільського господарства»,²⁹ як «холопську хліборобську державу», що стане «найважлишою житницею Європи»³⁰ і в якій відповідно розвинеться торгівля і «промисел», котрий би «всесторонно покривав усі потреби населення України».³¹

Таким чином, напередодні національно-визвольних змагань українські інтелектуали вирішення економічного питання зв'язували із питанням політичним, питанням національного визволення і утворення своєї державності. Прикметно, що «економічну підставу» «Великої України» мали створити «легіони свідомих, підготовлених спеціалістів, озброєних останніми здобутками науки і практики», як відзначав М. Грушевський. «А коли буде утворена ся економічна база, можна буде дати більше уваги й культурі краси — щоб вона була окрасою організованого добробуту, а не світила яскравою латкою на убогих лахманах талановитого безштанька».³²

Природно, не стояла на місці й суспільно-економічна думка у 1920-х роках. Однак, після трагічного розбрату 1917—1921 років вона мала ряд відмінностей від попереднього процесу. Насамперед, це стосується діалектичної взаємодії двох факторів: як спадковості щодо революційного етапу, так і протистояння йому, його логічне заперечення. Спадкоємність була, з одного боку, об'єктивно запрограмована, бо вистала із безперервності основних завдань національно-культурного розвитку народу, з іншого, — суб'єктивно, адже значна частина громадсько-наукових сил повоєнного часу, часто-густо була вкорінена у консервативні традиції колишньої доби. Їх протистояння зумовлене історичними обставинами потребами й вимогами модерної соціально-політичної реальності, з одного боку, а з іншого — приходом нового покоління суспільствознавців, ідеологічно заангажованих, яке часто-густо утверджувало себе у складних стосунках з попередниками. Головна проблема, яка на тоді приваблювала істориків-економістів, полягала у створенні нової схеми українського історичного процесу XIX—XX ст. Стара, традиційна схема, створена класиком національної історіографії М. Грушевським і доведена до кінця XVIII ст., трималася народницького напрямку і включала, головне, національно-культурницькі аспекти, свідомо ігноруючи економічне підґрунтя. Немає сумніву, що М. Грушевський робив це навмисно, віддаючи його на поталу дослідникам-марксистам XIX ст., які шукали там генезу передпролетаріату, а отже, витоки соціалістичної революції. Як влучно зазначав один із визнаних тоді істориків-економістів О. Оглоблин, дві проблеми тоді вважалися пекучою

потребою нової української історіографії: «По-перше — це було створення схеми українського історичного процесу ХІХ—ХХ століття на нових, наукових підвалинах... По-друге... Українська історіографія ХІХ — ХХ століть побудувала свою історичну схему, в основі якої була ідея самостійності України, на підвалинах етнічно-мовно-культурного і національно-політичного характеру. Натомість проблема економічної самостійності України, в її історичному розвитку, не була ані розв'язана, ані навіть науково поставлена. А без того ідея української самостійності, як науково-історична концепція, неначе була позбавлена міцного фундаменту. Його конче треба було створити»³³. О. Оглоблин господарську відрубність України конструював на підставі дослідження історії української фабрики, запланувавши її в п'яти томах, з яких йому вдалося тоді реалізувати тільки три — «Мануфактура в Гетьманщині» (1925), «Предкапиталистическая фабрика» (1925) та «Капиталистическая фабрика» (1931). Створивши широке історичне полотно, О. Оглоблин підкреслював умовну автономність українського господарського комплексу від російського.³⁴ Взагалі, відросійщення національної економіки від московської — головна теза автора. Науково врівноважений, О. Оглоблин прагнув пов'язати українське виробництво із світовим, головне, західноєвропейським. Цьому важливому аспекту присвячений цикл його праць з проблем української міжнародної торгівлі. Широке визнання у громадськості знайшли його високоінтелектуальні студії на кшталт «Транзитний торг України за першої половини ХІХ ст.» (1927), «Одеське порто-франко» (1928), «Польський капітал і український ринок за першої половини ХІХ ст.» (1929) та інші. В них червоною ниткою проходить думка про автономність української господарки на всьому історичному розвитку, яка в своїй минувшині тісно перепліталася з польською та почасти із закавказькою економічною структурою. Чимало цікавих суджень генерував О. Оглоблин і щодо колоніальної суті імперської економічної політики в Україні, наводячи щодо цього неспростовні докази. Він також таврував московський податковий тягар для Гетьманщини у ХVІІІ ст., коли зібрані тут доходи скеровувалися тільки на потреби метрополії, доводив, що будівництво залізниць в Україні не враховувало її стратегічних інтересів і так далі.

Значного теоретичного значення набула його ґрунтовна розправа «Проблема української економіки в науковій і громадській думці ХІХ — ХХ віків» (1928). Ця робота має певну вагу в національній історіографії, навіть на досить яскравому фоні української історичної думки 1920-х років. В ній О. Оглоблин, одним із перших вітчизняних істориків-економістів аналізує хронологічні етапи витворення поняття української економіки. Попервах ця теза з'явилася на суто практичному ґрунті, поза тим оформилася як категорія «територіальної української економіки». Нарешті, у 1880-х роках постало поняття «економіки національної».³⁵ Проаналізувавши праці своїх іменитих попередників, як-от С. Подолинського, Ю. Бачинського та інших, він зманіфестував їх науково-громадське кредо і наголосив, що вони трактували українську економіку як явище національне.³⁶ Фактично і О. Оглоблин торував собі дорогу в науці під цим гаслом і намагався пов'язати національне з економічним:

Якщо О. Оглоблин у своїх працях підкреслював колоніальну політику метрополії на Україні тільки в ділянці господарській, то один з найбільших на тоді дослідників М. Слабченко дивився на це під іншим кутом зору. Він взагалі для визначення становища України в колишній імперській Росії вживав термін «колоніалізм». В листовній полеміці 1960-х років із маститим закордонним політологом І. Лисяком-Рудницьким О. Оглоблин так барвисто тлумачив свою і слабченкову концепцію господарського розвитку України: «Ви не зовсім точно характеризу-

єте мою концепцію, я якраз заперечував (і тепер тої думки), що Росія провадила колоніальну політику на Україні, зокрема в царині економічній. Інша справа, що термін «колоніалізм», може, не цілком відповідний для Східної Європи. Але, це суті не змінє, Слабченко дивиться на це трохи інакше: він вважав Україну «колонією sui generis» (його власні слова). По суті, однак він не заперечував моєї концепції.³⁷ Не торкаючися всього багатоманітного доробку вченого, зазначимо, що одними з кращих в його творчій спадщині є монографії з історії Запорозжя. Тут він виявив себе неперевершеним майстром наукового слова, висококваліфікованим і ерудованим дослідником. Дехто з його біографів вважає, що в слабченкових студіях подано нову схему історії Запорозжя.³⁸ І справді, численні сторінки свого грандіозного чотиритомного (п'ятий залишився в рукопису) творіння під титулатурою «Организация хозяйства Украины от Хмельниччины: до мировой войны» (1922—1925) він присвятив цьому регіону. За його міркуваннями, у своєму поступі господарка України весь час розвивалася в загальному ланцюгу європейських виробництв і в нього весь час, навіть незважаючи на інкорпорацію Московщиною, вкладалися значні кошти іноземного походження. Натомість, і Запоріжжя торкнулися нові капіталістичні віяння. Відкинувши ідеалістичні гіпотези А. Скальковського і Д. Яворницького про козацький край, Слабченко переконливо показав господарську диференціацію цього географічного обширу і зосередження в руках січових можновладців значних земельних володінь. Мабуть, не варто наголошувати, що це давало можливість «заслуженим козакам» отримувати ренту та додаткову вартість. Проте ліквідація царизмом Запорозької Січі у 1775 р. значно змінила економічну структуру України: з'являються нові газдівські центри у напрямі півдня. Запроваджується кріпосне право на Лівобережжі, внаслідок чого українська людність поривається на південний схід та до Чорного моря. Так, як гадає М. Слабченко, до XIX ст. під час економічних зрушень формується українська територія. Натомість, протягом наступних 60 років в боротьбі з кріпацтвом витворюються нові прогресивні елементи, які після селянської реформи 1861 р. прориваються назовні, і Україна переходить на шлях промислового розвитку та капіталізму.³⁹ Вперто і послідовно відстоюючи цю лінію, М. Слабченко так само непоступливо проводить думку про закабалення України, наголошуючи, що досить часті адміністративні поділи давали можливість загальноімперським структурам впливати на національно-територіальні установи і сприяли зросійщенню національних кадрів.⁴⁰

Звичайно, М. Слабченко був першим серед рівних у когорті дослідників Запорозжя. Проте у 20-х рр. він мав достойних наукових конкурентів, які, будь-що-будь, а в цій ділянці зробили чимало. Йдеться, насамперед, про історико-економічні праці блискучої української вченої — професорки Н. Полонської-Василенко. Без малого 60 років присвятила вона цій важливій тематиці, побудувавши свою концепцію історії заселення Південної України і ліквідації Запорозької Січі у XVIII ст. на суто господарських чинниках. В основі її теорії лежить думка про пошук російським капіталом торговельного шляху для реалізації своєї продукції. Саме з середини XVIII ст. великодержавна буржуазія, нагубивши апетит, звернула свої погляди на Чорноморщину і поступово захопила та поневолила Гетьманщину і частково Слобожанщину. Українське молоде купецтво ледве чи мало змогу витримати завзяту конкурентційну боротьбу, бо за російським капіталом стояла урядова підтримка

із значним грошовим потенціалом. Все це примушувало буржуа-українця змінювати традиційні ринки збуту і орієнтуватися на виключно монополію імперського скарбу із сплатою чималенького мита.

Разом з просуванням великих торговельних сум, на українські землі нахабно посунули і російські землевласники, яким від уряду все частіше перепадали наділи в Південній Україні. Поступово у згаданому регіоні вирости великі маєтки і утворився колосальний прошарок російського панства. Щоб надати колонізації чітких орієнтирів, метрополією в 1764 р. був вироблений план заселення Новоросійської губернії, за яким засновувалися «слободи» на попелищах козацького обширу.⁴¹ За підрахунками Н. Полонської-Василенко, земельні ділянки отримали 23,7% вищих військових чинів, 69,7% офіцерів середньої руки, 6,7% нижчих військовиків та 7,4% найнижчих.⁴²

Красномовно пояснюючи основні причини проникнення російських торгових кіл на запорозьку материзну, Н. Полонська-Василенко спокійно, зважено і без ламентаций ілюструвала це простими прикладами. Так, за її міркуваннями, жито, що його сіяли на Московщині, ледве чи мало хоч якийсь збут за кордоном, тоді як українська пшениця користувалася величезним попитом. Натомість в Україні — головній житниці Російської імперії — бракувало портів для її експортування. Таким чином, робить висновок дослідниця, всі інтереси російської буржуазії вели на південь до Чорного моря з його портами і до південних степів.⁴³ Проте на заваді експансіоністським планам капіталізованої поміщицької зграї стало Запорожжя, яке міцно тримало в руках і степ, і ключі від чорноморської торгівлі. Відтак, участь Запорозької Січі була визначена. Не зайве підкреслити, що ця територія здавна зберігала автономію і національну державність. Політична самостійність, самотуність, врешті-решт республіканський лад Січі з її демократичними порядками — все це було антитезою російському самодержавству. У 1775 р. царизм зробив ще один крок. Оточивши Запорозьку Січ своєю територією, за умовами російсько-турецького договору 1774 року, він її невдовзі знищив.⁴⁴

Рефлексії істориків-економістів знаходили широкий відгук в тогочасній пресі. Неабиякий розголос набрала наприкінці 20-х рр. стаття талановитого публіциста-економіста М. Волобуєва «До проблеми української економіки», пізніше таврована різними ідеологічними службами впродовж багатьох років. У завуальованій формі з численними посиланнями на праці О. Оглоблина, М. Слабченка та інших дослідників, він переконливо і недвозначно висловив судження, що в умовах Радянського Союзу повністю зберігається колоніальний характер України. Ретельно проаналізувавши стан російської дореволюційної економіки і роль в ній України, він постулює думку, що ця господарка була єдиною лише на антагоністичній, імперіалістичній основі, але, попри все, залишилася національною в кожному регіоні. Щодо України, то її економічною тенденцією стало поборне прагнення увійти до складу світової господарської системи безпосередньо, а не через російську економіку.⁴⁵ Звідси робився сміливий висновок, що треба переглянути всі економічні плани СРСР і надати УРСР більше економічної самостійності. Проте, в українській економічній літературі міцно запанували ідеї централізму, можливості розвитку народного господарства України як невід'ємної складової господарства Союзу, на базі єдиного союзного плану, бюджету тощо, а постановка питання про автономність української економіки в кращому випадку розглядалася як «сепаратистські домагання». Згодом під вогнем нещадної марксистської критики потонули оригінальні ідеї дослідників-економістів 20-х рр., що базувалися на історичному минулому України, і тільки в наш час, хоч і запізно, ми їх відроджуємо задля кращого майбутнього.

Джерела та література:

- 1 Драгоманов М. П. Переднє слово (до «Громади» 1878 р.) // Драгоманов М. П. Вибране. — К., 1991. — С. 323.
- 2 Драгоманов М. П.. Шевченко, українофіли і соціалізм // Там же. — С. 372.
- 3 Там же. — С. 373.
- 4 Рудницький С. Чому ми хочемо самостійної України? // Рудницький С. Чому ми хочемо самостійної України? — Львів, 1994. — С. 43.
- 5 Програма Української Соціал-Демократичної Партії, ухвалена на з'їзді партії в грудні 1905 р. // Українські політичні партіїкінця ХІХ — початку ХХ століття Програмові і довідкові матеріали. — К., 1993. — С. 95.
- 6 Там же.
- 7 Бачинський Ю, Україна irredenta. — Берлін, 1924. — С. 95, 96, 97.
- 8 Програма Української Народної Партії // Українські політичні партії... — С. 46.
- 9 Леся Українка. Лист до М. І. Павлика, 7 червня 1899 р. // Збір. творів: У 12 т. — К., 1978. — Т. 11. — С. 126—127.
- 10 Ред. стаття // Сніп. — 1912. — № 40. — 7(20) жовтня. — С. 2.
- 11 Франко І. Лист до М. Павлика, кін. січня 1900 р. // Збір. творів: У 50 т. — Т. 50. — С. 148.
- 12 Рудницький С. Чому ми хочемо самостійної України? — С. 69.
- 13 Туган-Барановский М. И. Социализм как положительное учение // Туган-Барановский М. И. К лучшему будущему. — М., 1996. — С. 428.
- 14 Там само. — С. 275, 278, 280.
- 15 Там само. — С. 280.
- 16 Там само. — С. 366
- 17 Його ж. Общественно-экономические идеалы нашего времени. — СПб., 1913. — С. 122—123.
- 18 Його ж. Социализм как положительное учение. — С. 367.
- 19 Туган-Барановский М. И. Социализм как положительное учение. — С. 382.
- 20 Ковалевський М. Общее учение о государстве. — Спб., 1909.
- 21 Франко І. Що таке поступ? // Збір. творів: У 50 т. — Т. 45. — С. 340—341.
- 22 Ковалевський М. Общее учение о государстве. — С. 179.
- 23 Драгоманов М. П. Переднє слово (до «Громади» 1878 р.). — С. 293.
- 24 Грушевський М. Україна і Росія. Переговори в справі нового ладу (липень — серпень 1917 р.) // Грушевський М. Хто такі українці і чого вони хочуть? — К, 1991. — С. 27.
- 25 Рудницький С. Чому ми хочемо самостійної України? — С. 82, 83.
- 26 Порш М. Про автономію України. — 2-е вид. — К., 1913. — С. 8. 9.
- 27 Там само. — С. 10.
- 28 Програма Української народної партії. — С. 64, 65, 66; Бачинський Ю. Україна irredenta. — С. 32.
- 29 Нарис програми Української Демократичної Хліборобської Партії // Українські політичні партії... — С. 137.
- 30 Рудницький С. Українська справа зі становища політичної географії // Рудницький С. Чому ми хочемо самостійної України? — С. 192, 191.
- 31 Його ж. Чому ми хочемо самостійної України? — С. 89, 90.
- 32 Грушевський М. На порозі Нової України // Грушевський М. Хто такі українці і чого вони хочуть? — С. 157.
- 33 Оглоблин О. Мій творчий шлях українського історика // Збірник на пошану проф. д-ра Олександра Оглоблина. — Нью-Йорк. — 1977. — С. 27.
- 34 Субтельний О. Олександр Петрович Оглоблин // 125 років Київської української академічної традиції. — Нью-Йорк, 1993. — С. 547.
- 35 Див.: Винар Л. Наукова творчість О. П. Оглоблина // Український історик. — 1970, — № 1/3. — С. 12.
- 36 Оглоблин О. Проблема української економіки в науковій і громадській думці ХІХ — ХХ віків // Червоний шлях. 1928. — № 66—67. — С. 165—179.

- 37 Див. лист О. Оглоблина до І. Лисяка-Рудницького від 13 січня 1963 р. // Лисяк-Рудницький І. Історичні есе. В 2-х т. — К., 1994. — Т. 1. — С. 168—169.
- 38 Курас І. Ф., Водотика С. Г. Академік М. Є. Слабченко // Укр. іст. журн. — 1993. — № 11/12. — С. 99.
- 39 Слабченко М. Е. Организация хозяйства Украины от Хмельниччины до мировой войны. — Ч. 1. Хозяйство Гетманщины в XVII—XVIII ст. Одесса. — Т. 1. Землевладение и формы сельского хозяйства. 1922. — С. V—VII.
- 40 Див. Санцевич А. В. Видатний український історик М. Є. Слабченко. — К., 1993. — С. 49—50.
- 41 Полонская-Василенко Н. Заселение Южной Украины в середине XVIII века // Историк-марксист. — 1941. — № 5. — С. 40.
- 42 Там само.
- 43 Полонська-Василенко Н. Запоріжжя XVIII ст. та його спадщина. — Мюнхен. 1967. — Ч. 2. — С. 288.
- 44 Василенкова-Полонська Н. З історії останніх часів Запоріжжя // Записки історично-філологічного відділу ВУАН. — К., 1926. — Кн. XI. — С. 278—331.
- 45 Волобуєв М. До проблеми української економіки // Більшовик України. — 1928. — № 2. — С. 46—58.

